

Magdalena Grupa-Dolińska
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3285-1451>
e-mail: mgdolinska@umk.pl

Zachowane elementy dialektalne we frazeologii rosyjskiej gwary staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*

Dialectal elements in the phraseology of the Russian dialect
of Old Believers from the Suwałki-Augustów region

Abstrakt

Celem artykułu jest prezentacja elementów dialektalnych zachowanych w zasobie frazeologicznym rosyjskiej gwary staroobrzędowców w Polsce. Staroobrzędowcy na ziemiach polskich pojawili się ponad dwa wieki temu. W momencie przybycia posługiwali się rosyjską gwarą należącą do zachodniego typu gwar środkowowielkoruskich (gwara typu nowogrodzko-pskowskiego). Pomimo postępującego wpływu polszczyzny w tradycyjnej gwarze starowierców nadal zachowało się wiele jej pierwotnych cech, takich jak specyficzna leksyka i morfologia. Przedmiotem zainteresowania w niniejszym artykule jest frazeologia, ponieważ w jej składzie występują nie tylko wyrazy współczesne, ale także i archaiczne, a zatem stanowi ona, ze względu na jej przekaz we względnie stałej formie, cenne źródło wiedzy na temat cech językowych.

Słowa kluczowe: elementy dialektalne, frazeologia, rosyjska gwara, staroobrzędowcy, leksyka gwarowa

Abstract

The aim of the article is to present dialectal elements preserved in the phraseological stock of the Russian dialect of the Old Believers living in the Suwałki-Augustów region. The Old Believers arrived in the Polish territories about two centuries ago. Upon arrival they used the Russian dialect which belonged to the Novgorod-Pskov type (western type of Central Russian dialect). Many dialectal elements such as specific lexemes and morphological features have survived in their traditional dialect since then, despite increasing influence of the Polish language. The current study focuses on the phraseological stock of the dialect because within the structure of phraseological units there are not only con-

* Artykuł został napisany w ramach realizacji projektu „Zasób frazeologiczny gwary staroobrzędowców w Polsce”, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2018/29/N/HS2/01903.

temporary words but also archaic components. Thus, it is a valuable source of knowledge about linguistic features of the language in question.

Keywords: dialectal elements, phraseology, Russian dialect, Old Believers, dialectal lexis

Staroobrzędowcy w okolicach Suwałk i Augustowa przebywają już od ponad dwóch wieków (Iwaniec 1977: 78–79). Po początkowym okresie izolacji od obcego dla nich pod względem zarówno językowym, jak i kulturowym, otoczenia, wraz z zakończeniem I wojny światowej (i odzyskaniem niepodległości przez Polskę) stopniowo ich kontakty z polskim sąsiedztwem stawały się częstsze. W tym czasie rozpoczęło się także upowszechnianie się dwujęzyczności wśród członków omawianej społeczności (Гжибовский, Глушковский 2008: 204–205). Nasilenie tego procesu, połączone w pewnym stopniu z asymilacją z polskim sąsiedztwem (ze względu na powszechny obowiązek szkolny oraz funkcjonowanie w ramach polskiej administracji) przypada na okres po II wojnie światowej, kiedy to staroobrzędowcy utracili terytorialny kontakt ze współwyznawcami z krajów bałtyckich. Od tego momentu można mówić także o wyspowym charakterze ich rosyjskiej gwary (Гжибовский, Глушковский 2008: 205).

Mimo upływu lat, do czasów współczesnych zachowała się¹ rosyjska gwara wyniesiona przez staroobrzędowców jeszcze z macierzystych terenów oraz pewne elementy ich tradycyjnej kultury. Pochodzenie osiadłych w Polsce starowierców ustaliła Iryda Grek-Pabisowa w oparciu o cechy ich gwary. Wyniki analizy porównawczej, przeprowadzonej przez autorkę, wykazały znaczące zbieżności w zakresie elementów językowych gwary staroobrzędowców oraz rosyjskich gwar okolic Nowogrodu i Pskowa. Badaczka zwróciła uwagę także na obecność pewnych naleciałości polskich i białoruskich² (Grek-Pabisowa 1968: 13, 167–171; Grek-Pabisowa 1983: 54–55, 178–179).

Na rosyjską gwarę staroobrzędowców na Suwalszyźnie od ponad pół wieku silnie oddziałuje polskie otoczenie językowo-kulturowe, czego rezultatem są wciąż pogłębiające się procesy interferencji. Poziomem języka w najmniejszym stopniu dotkniętym przez polskie wpływy jest gwarowa morfologia, która to z reguły jest najbardziej odpornym na obce wpływy podsystemem w warunkach kontaktu językowego (por. Głuszkowski 2011: 108–109). Oddziaływanie polszczyzny na gwarę staroobrzędowców najsilniej zaznacza się zaś

¹ Znajomość rosyjskiej gwary wśród staroobrzędowców jest silnie zróżnicowana idiolektalnie. Generalnie jednak przedstawiciele starszej generacji starowierców posługują się gwarą na wysokim poziomie – stanowi ona dla nich podstawowy środek komunikacji i służy do wyrażania myśli na rozmaite tematy (por. Гжибовский, Глушковский 2008: 206).

² Więcej na temat białoruskich elementów językowych w gwarze staroobrzędowców w Polsce – zob. Paśko-Konecniak 2014: 210–213.

w warstwie fonetycznej (zob. Гжибовский 2011: 47–48) oraz leksykalnej (w tym zakresie pojawia się coraz szerszy zasób zapożyczeń z języka polskiego, które zastępują słownictwo gwarowe lub rekompensują braki w gwarowym słowniku; zapożyczone polonizmy najliczniej reprezentują sfery związane z postępowaniem kulturowo-cywilizacyjnym, tj. szkolnictwa, administracji, medycyny i techniki – zob. Paśko-Koneczniak 2011; Пасько-Конэчняк 2013a: 390–400; Grupa 2016: 167–185; Grupa-Dolińska 2018: 703–720). Coraz silniejszy wpływ polszczyzny zauważalny jest także w warstwie frazeologii – w tym zakresie notuje się wciąż rosnącą ilość frazeologicznych kalk i półkalk, np. *dastav'ac b'elaj gar'ačk'i* – por. pol. *dostawać białej gorączki*, *ż'elać za pšyvoj'itku* – pol. *robić za przyzwoitkę*, *za fš'elkuju c'enu* – pol. *za wszelką cenę*, *żyć na k'oćiju t'apu* – pol. *żyć na kocią łapę* i inne (zob. np. Głuszkowski 2011: 109–110; Paśko-Koneczniak 2013b: 49–57; Grupa-Dolińska 2019: 249–258; Grupa-Dolińska 2020: 109–121).

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja elementów dialektalnych zachowanych w zasobie frazeologicznym gwary staroobrzędowców w Polsce³. Identyfikacja dialektyzmów w obrębie frazeologii możliwa jest przede wszystkim dzięki zestawieniu analizowanych jednostek gwarowych z odpowiednimi jednostkami pochodzącymi z języka ogólnego i jego literackiej odmiany (Сороколетов 1968: 224). Warto także podkreślić, iż w składzie leksykalnym gwarowej frazeologii znaczący udział mają właśnie elementy pochodzące z języka ogólnego, na co w kontekście rosyjskiej frazeologii gwarowej zwraca uwagę m.in. Ludmiła A. Iwaszko:

Основу диалектных фразеологизмов составляет общерусская лексика [...] В словарном составе любого говора общенародная лексика преобладает, а лексика местная, специфическая представлена сравнительно меньшим числом единиц (Ивашко 1981: 81).

Oparta na powyższych założeniach analiza zgromadzonego materiału frazeologicznego pozwala na wyodrębnienie dwóch podstawowych grup:

- 1) frazeologizmy, w skład których wchodziły komponenty leksykalne pochodzące z gwar rosyjskich;
- 2) frazeologizmy, w których odzwierciedlona została gwarowa morfologia.

Do zbioru frazeologizmów odzwierciedlających cechy dialektalne nie zaliczam jednostek notowanych jednocześnie w słownikach ogólnorosyjskich i gwarowych w identycznej formie (z pominięciem cech fonetycznych),

³ Materiał językowy wykorzystany w artykule pochodzi z badań własnych autorki (wyeksperpowany został z nagrań rozmów ze staroobrzędowcami, przeprowadzonych w latach 1999–2018 przez pracowników naukowych i doktorantów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu) oraz ze słownika pod red. Irydy Grek-Pabisowej i Ireny Maryniakowej (1980).

ponieważ już sam fakt ich zarejestrowania w języku ogólnym stoi w sprzeczności z celem podjętym w niniejszym artykule – prezentacją i omówieniem jednostek frazeologicznych, które noszą znamiona cech dialektalnych na różnych poziomach języka. Kierunek przenikania tego typu frazeologizmów (z gwar do języka ogólnego lub odwrotnie) nie zawsze jest jasny, ponadto część z nich funkcjonuje współcześnie w ruszczyźnie potocznej, w zakresie której dostrzegalne są luki w opracowaniach leksykograficznych.

Warto jednak nadmienić, że w analizowanym zbiorze znalazły się 72 jednostki zarejestrowane zarówno w słownikach frazeologii ogólnej (rosyjskiej), jak i w słownikach gwarowych (szczególnie zaś gwary pskowskiej), np. *gał'odnyj kak sab'aka* 'bardzo głodny', *żerż'ac v r'uki {kogo}* 'narzucać komuś swoją wolę, utrzymywać dyscyplinę; krótko trzymać', *kłaść gałav'u* 'umierać; zginać', *nałaż'yc r'uku {na coś}* 'przywłaszczyć coś sobie, bezprawnie odebrać', *nie m'et' za duš'oj* 'być biednym, nie mieć nic', *{komuś} nie pa n'oše* 'nie po czyjejs myśli', *Lub''iš kat'ac:a, lub''i i s'anač'ki važ'ic* 'o konieczności wzięcia odpowiedzialności za swoje czyny' i inne.

1. Komponenty dialektalne we frazeologizmach

Jak wspomniano, zgromadzony materiał frazeologiczny można przyporządkować do jednej z dwóch grup, wyodrębnionych na podstawie charakteru zachowanej cechy dialektalnej. Do pierwszej grupy zaliczone zostały frazeologizmy, w których składzie komponentowym znajduje się leksem gwarowy (tj. pochodzący z gwar rosyjskich, ze szczególnym uwzględnieniem gwary pskowskiej⁴). Jednostki frazeologiczne z tej grupy funkcjonują w niemal identycznej postaci w zasobie frazeologicznym ruszczyzny ogólnej, a jedyną różnicę stanowią właśnie wspomniane gwarowe odpowiedniki poszczególnych

⁴ Rosyjską gwara, którą posługują się mieszkający w Polsce staroobrzędowcy, zwykło się w literaturze przedmiotu nazywać pskowską, należy jednak w tym miejscu zaznaczyć, że jest to w pewnym stopniu uproszczenie. Badania I. Grek-Pabisowej wykazały bowiem, że gwara polskich starowierców istotnie wykazuje szereg cech wspólnych z gwarami środkowowiełkoruskimi typu zachodniego, jednak odnotowane zostały w niej także inne cechy, obecne w gwarach północno- i południowowiełkoruskich oraz w języku białoruskim (por. Grek-Pabisowa 1968: 55–56, 69, 104–105, 117, 130–131, 139–140, 155, 164–171). W zakresie gwar stosunkowo łatwo dochodzić może do kontaktu językowego, głównie ze względu na ustną formę, brak kodyfikacji gwary oraz migracje ludności pomiędzy obszarami dialektalnymi. Wspomniane kontakty z kolei skutkują przenikaniem różnych elementów językowych pomiędzy dialektami (Касаткин 1989: 124–125, 167–170; 199). Słowniki gwary pskowskiej stanowiły zatem w niniejszych badaniach punkt wyjścia, jednak poszukiwania zarejestrowanych cech dialektalnych nie mogły zostać ograniczone wyłącznie do wspomnianego areалу językowego.

komponentów frazeologizmów. Pierwszym z przykładów, które znalazły się w tym zbiorze, jest zwrot:

{ktoś} ШЕЗЬ IT КАК КВАКТ УХА НА J'AJCAX 'o człowieku siedzącym bezczynnie';
ros. *Сидит как курица на яйцах* (PRN), psk. *Сидеть как курица на яйцах*
'О постоянно сидящем дома человеке, домоседе' (SPPiP).

Analizowane słowniki wskazują na szerokie rozpowszechnienie gwarowego leksemu *kvakt uxa* (ros. *квоктуха*) w gwarach rosyjskich – notowany jest z oznaczeniami wskazującymi na funkcjonowanie na obszarze m.in. pskowskiego, smoleńskiego, jarosławskiego, briańskiego, kurskiego i innych arealów językowych (zob. SRNG 13: 169) w znaczeniu 'курица, наседка' ('kura, kwoka'). Forma *kvakt uxa* 'kwoka' (według danych ujętych w słowniku potwierdzona dla ośrodka mazurskiego i suwalskiego) została odnotowana także w *Słowniku gwary starowierców mieszkających w Polsce* (1980), co stanowi dodatkowe potwierdzenie, iż omawiany wyraz funkcjonuje w gwarze starobrzędowców od dawna⁵. Warto dodać, że leksem *квоктуха* notowany jest także w języku białoruskim i ukraińskim w znaczeniu 'kura, kwoka', choć, biorąc pod uwagę jego funkcjonowanie na obszarze językowym całej wschodniej Słowiańszczyzny oraz rosyjskie pochodzenie starobrzędowców, przejście omawianego elementu z jednego z tych języków (białoruskiego lub ukraińskiego⁶) jest mało prawdopodobne.

Kolejnym przykładem, w którym różnica w stosunku do ogólnorosyjskiej wersji frazeologizmu polega wyłącznie na występowaniu komponentu gwarowego na miejscu ogólnego, jest powiedzenie:

A PRAVAL'IT'IS' VY SKROS' D'ONNUJU 'niech was diabli wezmą' (SGS);
psk. *Провались ты **скрозь** донную* (SRNG 38: 150); ros. *Провались ты в (сквозь) донную!* 'Восклицание, выражающее гнев, негодование, недоброе пожелание кому-л.; требование удалиться, уйти откуда-л.' (BSRP) | *Чтоб вам **сквозь** землю*

⁵ Materiał ujęty w słowniku pochodzi z lat 60. i 70. XX w., a zatem z okresu, w którym proces asymilacji z polskim otoczeniem językowo-kulturowym dopiero nabierał tempa (zob. SGS: VI; Гжибовский, Глушковский 2008: 205).

⁶ Warto jednak zaznaczyć, że mieszkający w Polsce starobrzędowcy zetknęli się z oboma tymi językami: z językiem białoruskim jeszcze na terenach macierzystych, następnie w czasie migracji oraz tuż po osiedleniu się (Grek-Pabisowa 1968: 12). Współczesne kontakty starobrzędowców z ludnością białoruską określić można jako bardzo ograniczone, mają one charakter jednostkowy. Kontakt z językiem ukraińskim był natomiast zdecydowanie mniej intensywny i wynikał z faktu, iż tereny zamieszkiwane przez ludność ukraińskojęzyczną (m.in. okolice Czarnobyli i Żytomierza, Wołyń) stanowiły jeden z przystanków wieloletniej migracji starowierskich rodzin, dla części której ostatecznym celem okazała się Suwalszczyzna. O kontakcie polskich starowierców z językiem ukraińskim świadczy, zdaniem I. Grek-Pabisowej, obecność ukraińskich elementów językowych oraz znajomość wśród członków starowierskiej społeczności starych ukraińskich pieśni ludowych (Grek-Pabisowa 1999: 21; Iwaniec 1977: 79–80).

провалиться! ‘Имеется в виду проклятие в адрес собеседника или другого лица, явное негодование по поводу его поступка’ (BFSRIA).

Identyczny pod względem formalno-semantycznym komponent notowany jest w SRNG z adnotacją wskazującą na jego występowanie na Pskowszczyźnie. Wobec zbieżności omawianego powiedzenia wynotowanego z gwary staroobrzędowców z wersją funkcjonującą w gwarze pskowskiej, można założyć, że jednostka ta przywędrowała wraz ze starowiercami na ziemię polskie w wyjściowej, regionalnej formie. Sam przyimek *скрозь* ‘przez’ rozpowszechniony jest na wielu obszarach dialektalnych Rosji, a także w języku białoruskim w analogicznym znaczeniu, oraz w porównaniu *Як скрозь зямлю праваліўся* (BRS: 1043). Podobne pod względem budowy jednostki, zawierające jednocześnie przyimek *скрозь*, znaleźć możemy także na innych arealach, np. w gwarach Syberii: *Провалиться скрозь землю* ‘Пропасть, исчезнуть’ (‘przepaść, zniknąć’) (BSRP).

Zaledwie jednym komponentem w stosunku do wersji ogólnorosyjskiej różni się także przysłowie:

S'UTYJ GAŁ'ODNAMU NÉ SPAGAD'AJIT ‘osoba, która nie doświadczyła danej sytuacji, nie jest w stanie zrozumieć tego, kto się w niej znajduje’; ros. dial. *Сытый голодному не спогадает* (SRNG 40: 177); ros. *Сытый голодного не разумеет* (PRN); dial. *спогадывать* – ‘Проявлять сочувствие, снисхождение к кому-л.’ (SRNG).

Komponent gwarowy *spag'adyvat'* (ros. dial. *спогадываеть*) oznacza ‘współczuć komuś, okazywać zrozumienie’, a zatem można go uznać za jeden z gwarowych synonimów ogólnorosyjskiego przestarzałego czasownika *разуметь* ‘rozumieć’, który to z kolei wchodzi w skład przysłowia w wariantcie ogólnym. Co ciekawe, czasownika *spag'adyvat'/spagad'at'* nie notuje SGS. Wspomniana forma do tej pory nie pojawiła się także spontanicznie w wypowiedziach żadnego z informatorów, choć kilku z nich – przedstawicieli starszej generacji – potwierdziło znajomość omawianego czasownika. Wiele wskazuje więc na to, że leksemy *spag'adyvat'/spagad'at'* przeszły do biernego zasobu języka części idiolektów, a w formie czynnej pojawiają się wyłącznie we wspomnianej paremii.

Interesującym przykładem, związanym jednocześnie z kulturą staroobrzędowców i realiami ich życia, jest gwarowy wyraz *ł'apt'i*, wchodzący w skład frazeologizmu:

Ł'APT'I ZADR'AT' ‘wyciągnąć nogi, umrzeć’ (SGS); ros. *задрать ноги* ‘Подохнуть (о животных)’ (ФСРЛЯ), psk. *задрать ноги* ‘Умереть’ (POS 11: 192); psk. *лапти* ‘Крестьянская обувь плетенная из лыка, веревок’ (POS 16: 503); *задрать* ‘Поднять верху’ (POS 11: 191); por. SGS: *ł'apt'i* ‘karpacie’.

Omawiany frazeologizm jest ciekawy z dwóch powodów. Po pierwsze, w stosunku do wersji frazeologizmu z ruszczyzny ogólnej, różni się komponentem gwarowym *l'apt'i* – wobec ogólnorosyjskiego *ноги*, które jednak pozostają względem siebie w relacji metonimii (oba bowiem leksemy odnoszą się do kończyn dolnych w sposób pośredni lub bezpośredni). Metonimia zaś jest zjawiskiem dość typowym dla frazeologii gwarowej, z natury swojej obrazowej i silniej, w porównaniu z językiem ogólnym, nacechowanej ekspresywnie (Мокиенко 1980: 123; Ивашко 1981: 81; Jaroszewicz 2013: 147). Po drugie, leksem *l'apt'i* stanowi nazwę elementu kultury materialnej staroobrzędowców, a mianowicie oznacza specjalne obuwie, noszone przez uboższych przedstawicieli społeczności. Według Eugeniusza Iwańca ten typ obuwia dość szybko wyszedł z użycia i z czasem wywoływać zaczął negatywne skojarzenia wśród członków wspólnoty:

W dni powszednie noszono buty z krótką cholewką lub łapcie wyplatane techniką krzyżową z kory lipowej, wiązowej lub łożowej. Łapcie szybko jednak wyszły z użycia, nosili je tylko najbiedniejsi i tych nazywano nawet w swoim środowisku pogardliwie łapotnikami (Iwaniec 1977: 226).

Wyraz *лапту* w analogicznym znaczeniu, a więc określającym rodzaj obuwia tworzonego z taśm łyka (najczęściej brzoźowego) notowany jest także w słowniku gwar pskowskich (por. POS 16: 503). Omawiany leksem nie jest jednak charakterystyczny wyłącznie dla Pskowszczyzny, a funkcjonuje na wielu obszarach dialektalnych Rosji (m.in. w okolicach Kaługi, Woroneża, Kurska, Archangielska, Omska, Permu – por. SRNG 16: 266), a także w języku ogólnym i oznacza chodaki, rodzaj dawnego obuwia, typowego dla uboższych mieszkańców wsi. Szerokie rozpowszechnienie analizowanego leksemu dowodzi popularności tego rodzaju obuwia, nie dziwi zatem fakt, że znane ono było również przybyłym na ziemię polskie staroobrzędowcom.

Warto również odnotować, że wyraz *лапоть* jest bardzo produktywny frazeologicznie. SRNG notuje kilkanaście jednostek frazeologicznych z takim komponentem, a wśród nich m.in. *в лапоть звонить* 'próżnować, lenić się'; *лапоть кверху* 'umierać'; *лапту плесть* 'nieudolnie prowadzić jakąś sprawę' (SRNG 16: 266).

Na tle jednostek mających w swym składzie komponenty pochodzące z gwar rosyjskich wyróżniają się dwie podgrupy: 1) frazeologizmy, których pojedyncze komponenty różnią się w stosunku do odpowiednich ogólnorosyjskich budową słowotwórczą oraz 2) frazeologizmy, których pewne komponenty gwarowe funkcjonują także w ruszczyźnie potocznej.

Ilustrację dla pierwszej z wymienionych podgrup stanowi poniższe powiedzenie, w którym gwarowy komponent różni się od ogólnorosyjskiego ilością morfemów:

*DAM'ASŃIJE D'UMK'I V DAR'OGU ŃE GAD'AC:*A 'w podróży mogą zdarzyć się nieprzewidziane, nieplanowane sytuacje'; ros. dial. *думка* – 'мысль, размышление' (POS); ros. *Домашние мысли в дорогу не годятся.* (PRN) | | *Домашняя дума в дорогу не годится* (PRN).

W przytoczonym powiedzeniu pojawia się słowoforma *d'umk'i* użyta w znaczeniu 'myśl, plan', natomiast w zbiorze PRN można znaleźć dwie niemal identyczne paremie (*Домашние мысли в дорогу не годятся* i *Домашняя дума в дорогу не годится*), różniące się właśnie analizowanym komponentem. W ruszczyźnie ogólnej wyraz *дума* oznacza 'myśl, zazwyczaj głęboką' (BTSKUZ), można by zatem potraktować odnotowaną w przykładzie formę *d'umk'i* jako zdrobniałą, wyprowadzoną od tej z języka ogólnego. W słowniku SRNG brak wyrazu *d'umka* w poszukiwanym znaczeniu (choć hasło *думка* zostało w nim zawarte w dwóch innych znaczeniach – por. SRNG 8: 256), można w nim jednak znaleźć hasła: *думкий* 'Требующий размышления, обсуждения, заставляющий задуматься' ('wymagający przemyślenia') (SRNG 8: 256). Wyraz *думка* został jednak odnotowany w słowniku POS: *дума, думка* 'myśl, przemyślenie' (POS 10: 40), co pozwala potraktować omawianą słowoformę już nie tylko jako doraźnie utworzony deminutyw, ale samodzielnie funkcjonujący leksem w formie gwarowej.

Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku paremii:

ZA XAR'OŠYM MUŽYK'OM Ž'ONKA MAŁAŽ'EJET 'w zgodnym i szczęśliwym małżeństwie żona epatuje szczęściem', ros. *За хорошим мужем жена молодеет* (MarRPiP); w gwarze staroobrzędowców *muž'yk* 'mężczyzna; mąż', *ž'onkǎ* 'żona, żonka' (SGS); ros. *мужик* 'Крестьянин (в противопоставлении горожанину) (устар.); то же, что мужчина (прост.); то же, что муж (в 1 знач.) (прост.); невоспитанный, грубый человек (устар.)' (TSO) | | ros. dial. *жёнка* 'замужняя женщина' (SRNG 9: 127).

W gwarze staroobrzędowców: *ž'onkǎ* 'żona, żonka' (SGS).

Gwarowy leksem *muž'yk* odpowiada pod względem semantycznym leksemowi *муж* 'mąż' z ogólnorosyjskiej wersji powiedzenia (*За хорошим мужем жена молодеет*), jedyna różnica polega zaś na budowie słowotwórczej obu wyrazów. Forma *muž'yk* jest jednak w danym przypadku nie tylko zdrobnieniem ogólnorosyjskiej formy, ale również samodzielnie funkcjonującą formą wyrazową, na co wskazują notacje danego leksemu w słownikach gwarowych oraz fakt, że staroobrzędowcy w wypowiedziach w gwarze praktycznie nie używają leksemu *муш* (wyjątek stanowią osoby znające ruszczyznę literacką), natomiast szeroko spotykany jest wyraz *mušč'yna* 'mężczyzna' oraz wspomniany wcześniej *muž'yk* 'mąż' (por. K1941: *j'eta muž'yk j'ejnij* 'to jest jej mąż').

Komentarza wymaga także leksem *ž'onka* 'żona'. Obecność rozpatrywanej formy w słowniku gwar rosyjskich w analogicznym znaczeniu, a także

potwierdzenie jej znajomości w gwarze staroobrzędowców, zarówno przeszło pół wieku temu (w słowniku SGS), jak i w materiale współczesnym, pozwala na stwierdzenie, że forma hipokorystyczna *ž'onka* nie jest dziełem przypadku, autorskim przekształceniem mającym na celu mówienie o małżonce w sposób czuły, a samodzielnym wyrazem w takiej właśnie postaci wyniesionym z ojczyzny językowej staroobrzędowców.

Należy także podkreślić, iż w ruszczyźnie ogólnej i potocznej także funkcjonuje leksem *мужик*, jego znaczenie w porównaniu do leksemu *муž'yk* w gwarze staroobrzędowców jest jednak szersze. Między wspomnianymi wyrazami występują różnice w warstwie ekspresywnej, tj. jeden z odcieni znaczeń wersji ogólnorosyjskiej nacechowany jest pejoratywnie – por. ‘невоспитанный, грубый человек (устар.)’ (TSO); ‘грубый, невоспитанный человек вообще (разг. пренебр. устар.)’ (TSU).

Ostatnim przykładem, ilustrującym różnice w budowie słowotwórczej odpowiednich komponentów w gwarowych i ogólnorosyjskich ekwiwalentnych jednostkach, jest paremia:

PR'IL'UB' IC:A SAT'ANA L'UČŠE J'ASNAVA SAK'ALEA ‘zakochać się w złym, niemoralnym człowieku’; ros. *Понравится (полюбится) сатана лучше ясного сокола* (PRN); ros. dial. *прилюбится* ‘понравиться, полюбится, прийтись по душе, по вкусу’; nowogrodz. *Прилюбилась сатана лучше ясна сокола* ‘Вызвать любовь, сердечную привязанность у лица другого пола’ (SRNG 31: 283).

Wspomniana różnica w zakresie budowy słowotwórczej dotyczy jednego komponentu: gw. *pr'il'ub'ic:a* | psk. *прилюбится* – ros. *полюбится* | *понравится*. Czasownik w formie *прилюбится* został odnotowany w słownikach jako funkcjonujący zarówno na Pskowszczyźnie, jak i na wielu innych obszarach, m.in. w okolicach Smoleńska, Archangielska, Murmańska, sama zaś paremia, z nieco innym niż w gwarze staroobrzędowców odcieniem znaczenia, zarejestrowana została na Nowogrodzczyźnie (*Прилюбилась сатана лучше ясна сокола*).

Do drugiej z wyróżnionych podgrup, jak wspomniano, należą frazeologizmy, w skład których wchodziły komponenty funkcjonujące jednocześnie w gwarach i języku potocznym. W zgromadzonym zasobie znalazły się dwa takie przykłady:

(o alkoholu) **UMNAMU NA VES'EL'E, A DURAK'U NA PAG'IB'EL'** ‘o konieczności zachowania umiaru i rozwagi podczas picia alkoholu’; ros. dial. *Умному (водка) навеселье, а дураку на погубу душе* (SRNG 27: 317); ros. dial. *погибель* ‘беда, несчастье’ (SRNG 27: 290), ros. pot. przestarz. *погибель* ‘Уничтожение, разрушение, смерть (от катастрофы, стихийного бедствия, насилия)’ (TSO).

BOX L'ES(A) ŃE SRAVN'AE, A LUŽ'EJ PAD'AVŃE ‘wszyscy ludzie są sobie równi’; ros. *В лесу бог лесу не уравниал, в народе – людей* (ENM) | *В лесу бог лесу*

не уравнил, в народстве – людей (PRN); psk. *Бог и леса не сровнял, не только людей* (SPPiP); ros. dial. *подавно* ‘Согласно, или согласен, без противоречия что-л. сделать’; *подавну* ‘тем более, подавно’; *подавну* ‘издавна, истари, искони’ (SRNG 27: 328).

Pierwsza spośród wymienionych paremii zawiera w swym składzie leksem *погибель*, który jest przestarzałą formą rzeczownika ogólnoros. *гибель* ‘śmierć, zniszczenie; nieszczęście’, funkcjonuje także w gwarach rosyjskich oraz w ruszczyźnie potocznej. Podobny schemat znaleźć możemy w przykładzie drugim. W skład tego powiedzenia wchodzi leksem *пад’авніе* ‘tym bardziej’ (ros. *подавно*), który znany jest zarówno w gwarach, jak i w odmianie potocznej języka.

2. Dialektalne cechy morfologiczne

W zakresie dialektalnych cech morfologicznych odzwierciedlonych w zasobie frazeologicznym gwary staroobrzędowców odnotowano wyłącznie przykłady reprezentujące gwarową fleksję. W tej grupie wystąpiły trzy jednostki ilustrujące występowanie synkretycznych form celownika i miejscownika liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju żeńskiego zakończonych na *-i/-y*:

NA STARAN’Y I ŽUK M’ASA ‘na bezrybiu i rak ryba – o obniżaniu wymagań w obliczu trudnej sytuacji’ (SGS) → *na staran’y* (*L sg*); ros. *На чужой стороне и жук мясо* (BSRP).

FSTR’EČ’AJUT PA AD’EŽDY A PRAVAŽ’AJUT PA’UME ‘przy pierwszym spotkaniu ocenia się człowieka po wyglądzie, dopiero po dłuższej znajomości ukazuje się jego prawdziwy obraz – charakter i zachowanie’ → *pa ad’eždy* (*D sg*); ros. *Встречают по одежке, провожают по уму*.

Ĺ’UČŠE NA MAG’ĪĲKI ČEM NA VAŠ’ĪĲKI ‘lepiej umrzeć, niż wyjść za mąż za mężczyznę z Wodзилек – w taki sposób mówiły o ciężkich warunkach życia i pracy w tej miejscowości panny z Gabowych Grądów’ → *na mag’ilk’i* (*L sg*).

Wspomniana właściwość jest zaliczana do cech wspólnych wszystkich środkowowielkoruskich gwar zachodniego typu (Касаткин 1989: 207; Грек-Пабисова 1968: 168) oraz stanowi jedno z najbardziej charakterystycznych zjawisk morfologicznych notowanych w gwarze staroobrzędowców⁷ (por. np. Глущковский 2011: 108–109).

⁷ Warto w tym miejscu wspomnieć, że rosyjska gwarowa fleksja stanowi tę część języka staroobrzędowców, która jest odporna na polskie wpływy w największym stopniu (w przeciwieństwie do warstwy fonetycznej, leksykalnej i frazeologicznej). Stefan Grzybowski zauważa, że obok systemu morfologicznego w gwarze staroobrzędowców w Polsce, odporny na wpływ polszczyzny jest również podstawowy zasób leksykalny: „В этом говоре наряду с морфологической системой и морфонологическими явлениями, от неё зависящими,

W zakresie zachowanych cech morfologicznych, odzwierciedlonych we frazeologii gwary staroobrzędowców, odnotowany został jeszcze jeden przykład, zawierający specyficzną formę liczby mnogiej rzeczownika *gł'az* (sg) – *gł'azy* (pl):

K'ID'AC:A V GŁ'AZY 'być wyrazistym, zauważalnym; rzucić się w oczy' → *v gł'azy* (A pl); ros. *кидаться в глаза {кому}* | *кинуться в глаза {кому}* 'Быть особенно заметным, привлекать к себе внимание' (ФСРЛЯ).

Iryda Grek-Pabisowa zalicza końcówkę mianownika liczby mnogiej rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego na *-y,-i* (*gł'azy*) do cech właściwych zachodnim gwarom środkowowielkoruskim (Grek-Pabisowa 1968: 168), z kolei Dorota Paško-Konecniak zauważa, że cecha ta znana jest także w języku białoruskim (zob. Paško-Konecniak 2014: 210).

Podsumowując, w zasobie frazeologicznym rosyjskiej gwary staroobrzędowców w Polsce zachowała się stosunkowo ograniczona reprezentacja⁸ cech dialektalnych. Najliczniejszą grupę stanowią jednostki frazeologiczne różniące się komponentem leksykalnym w stosunku do ogólnorosyjskiego odpowiednika formalno-znaczeniowego. Spośród analizowanych w tym zakresie leksemów gwarowych, część stanowią wyrazy funkcjonujące na Pskowszczyźnie (np. *kvakt'uxa* 'kura, kwoka', *d'umk'i* 'myśli, przemyślenia'), co, po raz kolejny, potwierdza silne powiązanie rosyjskiej gwary staroobrzędowców z grupą gwar pskowskich. Niektóre rozpowszechnione są na szerszym obszarze dialektalnym, tj. w wielu gwarach rosyjskich (np. *ł'apt'i* 'rodzaj obuwia z taśm łyka, najczęściej brzoźowego'), co wytłumaczyć można łatwiejszym, w porównaniu z normatywnymi, skodyfikowanymi odmianami języka, przenikaniem elementów pomiędzy gwarami oraz pewnym uniwersalizmem konceptualnym u ludności wiejskiej, podobieństwem realiów życia na wsi. Jeszcze inne to wyrazy, które funkcjonowały niegdyś w ruszczyźnie ogólnej, a dziś uważane są już za przestarzałe, jednak nadal zachowały się w pamięci użytkowników gwar (np. *skros'* 'przez'). Warto także zaznaczyć,

устойчивыми являются основной словарный запас, в первую очередь функциональные лексемы и первичный словарь. Все остальные элементы, вторичный словарь, а также способы построения фразы и идиоматика находятся под сильным влиянием польского языка и приобретают польские черты" (Гжибовский 2011: 52–53). Stałość systemu morfologicznego badanej gwary podkreśla także Michał Głuszkowski, stwierdzając: „Mimo pewnych polskich wpływów morfologia gwary okazuje się najtrwalszym i najbardziej odpornym na wpływy polszczyzny poziomem języka badanej społeczności" (Głuszkowski 2011: 109).

⁸ Na tle ogółu jednostek rodzimego, rosyjskiego pochodzenia. Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż do tej pory udało się wyekscerpować i potwierdzić niemal 400 frazeologizmów (w szerokim ujęciu) z gwary staroobrzędowców, z czego ok. 40% stanowią konstrukcje frazeologiczne zaczerpnięte (kalkowane) z polszczyzny.

iz rosyjskie gwary ludowe układają się w trzy pasy: północnowielkoruski, środkowowielkoruski i południowowielkoruski, w obrębie których notuje się wiele podobieństw i cech wspólnych (Касаткин 1989: 200–217).

W analizowanym zbiorze frazeologii nie zabrakło także zjawisk typowych dla ogółu gwar, takich jak występowanie form hipokorystycznych i deminutywnych. Ich obecność wpisuje się w ogólne tendencje dotyczące gwarowego słownictwa. Według Haliny Karaś:

zdrobnienia są charakterystyczne dla wszystkich gwar, stanowią część ich słownictwa ekspresywnego [...] Ze względu na ekspresywny charakter wypowiedzi gwarowych zdrobnienia są w nich częste (Karaś 2010).

Z kolei I. Grek-Pabisowa zwraca uwagę na powszechność form hipokorystycznych w gwarach staroobrzędowców w obcym otoczeniu – w Polsce, krajach bałtyckich i na Białorusi:

Cechą wyróżniającą gwary staroobrzędowców jest częste użycie w mowie form zdrobniałych. Skłonność ta może mieć swe źródło w typie religijności staroobrzędowców. Wiara zaleca im szacunek do drugiego człowieka, nakazuje okazywanie uprzejmości – co być może wyrażane jest właśnie odpowiednimi formami słownymi: mówić tak, żeby to brzmiało delikatnie (Grek-Pabisowa 2017: 20).

Obecne w odnotowanych jednostkach frazeologicznych przykłady deminutywów i hipokorystyk dotyczą sfery niezwykle bliskiej człowiekowi, bo jego samego. Fakt ten może stanowić potwierdzenie dla cytowanego powyżej stwierdzenia I. Grek-Pabisowej, dotyczącego wewnętrznej potrzeby wyrażania w wypowiedziach kierowanych do drugiego człowieka uprzejmości, której źródła upatrywać można w religijności starowierców.

Silniejsze, niż w przypadku ogólnej odmiany języka, nacechowanie emocjonalne jest kolejną cechą charakterystyczną wielu gwar, w tym również gwary pskowskiej. Jak zauważył L.L. Kasatkin:

В говорах могут преобладать различные средства экспрессивной выразительности. Например, в псковских говорах очень распространена суффиксация, причем особенно много слов с уменьшительно-ласкательными суффиксами. Такие слова употребляются с целью смягчения речи: *балахончики*, *редисточка*, *свеколочка*, *барканчик* 'морковь', *барышечка* 'маленькая круглая булочка'; для выражения эмоции ласки, любви: *скотинка*, *коток*, *баранчик*, *бабушенька*, *бабулинка* [...] (Касаткин 1989: 166).

W zakresie elementów morfologicznych, odzwierciedlonych we frazeologii gwary staroobrzędowców, odnotowana została jedna z najbardziej rozpoznawalnych cech tej gwary, a mianowicie synkretyczne formy celownika i miejscownika liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju żeńskiego zakończonych na *-i/-y* (*na staran'y*, *pa ad'eždy*, *na mag'ilk'i*) oraz wyekscerpowano jeden przykład, zawierający specyficzną formę liczby mnogiej rzeczownika

gł'az (sg) – *gł'azy* (pl), która to cecha również zaliczana jest do zasobu typowych dla gwar środkowowielkoruskich typu zachodniego.

Istnienie i różnorodność zaprezentowanych w artykule elementów gwarowych jest jeszcze jednym świadectwem związków gwary mieszkających w Polsce staroobrzędowców z gwarami rosyjskimi. Związki te podkreśla również fakt, że elementy gwarowe odnotowane zostały właśnie w obrębie frazeologii, to bowiem stałe, utarte konstrukcje stają się nierzadko nośnikiem reliktowych form językowych, które w innych kontekstach wyszły z użycia (zob. np. Гвоздарев 1985: 133; Piela 2016: 7–8).

Wykaz skrótów

- SGS – Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I. (1980): *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce*. Wrocław.
- BRS – Stankiewicz Ja. (1989): *Bielarуска-rasijski (Wialikalitowska-rasijski) slounik*. New York.
- BSRP – Mokijenko W.M., Nikitina T.G. (2007): *Bolszoy słowar' russkich pogoworok*. Moskwa.
- BTSKUZ – Kuzniecowa S.A. (1998): *Bolszoy tołkowij słowar' russkogo jazyka*. Sankt Petersburg.
- BFSRIA – Tielija Je.N. (2006): *Bolszoy frazieologiczeskij słowar' russkogo jazyka*. Moskwa.
- MarRPiP – Martjanowa Ł.M. (2010): *20000 russkich posłowic i pogoworok*. Moskwa.
- POS – Łarin B.A., Lebiediewa A.I., Łutowinowa I.S. (1967–): *Pskowskij obłastnoj słowar' s istoriczeskimi dannymi*. Sankt Petersburg.
- PRN – Dal W.I. (1989): *Posłowicy russkogo naroda*. Moskwa.
- SPPiP – Mokijenko W.M., Nikitina T.G. (2001): *Słowar' pskowskich posłowic i pogoworok*. Sankt Petersburg.
- SRNG – Filin F.P., Sorokoletow F.P. (1965–): *Słowar' russkich narodnych goworow*, <<https://iling.spb.ru/dictionaries/srng/>>, dostęp: 20.03.2021.
- TSO – Ożegow S.I. (2016): *Tołkowij słowar' russkogo jazyka*. Moskwa.
- TSU – Uszakow D.N. (1994): *Tołkowij słowar' russkogo jazyka*. Moskwa.
- ENM – Uwarow N.W. (2009): *Encykłopedija narodnoj mudrosti*. Wołogda.

Literatura

- Głuszkowski M. (2011): *Czy gwara staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego jest wciąż rosyjska?* „Zeszyty Łużyckie” 45, s. 107–117.
- Grek-Pabisowa I. (1968): *Rosyjska gwara starowierców w województwach olsztyńskim i białostockim*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Grek-Pabisowa I. (1983): *Słownictwo rosyjskiej wyspy gwarowej staroobrzędowców mieszkających w Polsce*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Grek-Pabisowa I. (1999): *Światowe migracje staroobrzędowców (od wieku siedemnastego do czasów współczesnych)*. [W:] *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów*. Wybór prac z okazji 45-lecia pracy naukowej. Red. I. Grek-Pabisowa. Warszawa, s. 13–32.
- Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I. (1980): *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Grupa-Dolińska M. (2019): *Frazeologiczne kalki, półkalki i hybrydy w mowie dwujęzycznej społeczności staroobrzędowców mieszkających w Polsce*. „LingVaria” 1(27), s. 249–258.

- Grupa-Dolińska M. (2020): *Obcojęzyczne elementy we frazeologii rosyjskiej gwary starobrzędowców w Polsce*. [W:] *Słowiańska frazeologia gwarowa II*. Red. M. Rak, V.M. Mokienco. Kraków, s. 109–121.
- Gwozdariw Ju.A. (1985): *Rasskazy o russkoj frazieologii*. Moskwa.
- Gżybowski S. (2011): *Russkij ostrownoj gowor w polskom jazykowom okrużenii*. [W:] *Russko-polskije jazykowye, litieraturnyje i kulturnyje kontakty*. Red. S. Gżybowski, W.A. Choriew, M. Wołos. Moskwa, s. 45–59.
- Gżybowski S., Głuszkowski M. (2008): *Socjolingwistyczeskaja situacyja starobriadcew w dieriewniach Gabowie Grondy i Bur*. [W:] *Russkije starobriadcy: jazyk, kultura, istorija. Sbornik statiej k Międzynarodnomu sjezdu slawistow*. Red. Ł.Ł. Kasatkin. Moskwa, s. 200–214.
- Iwaszko Ł.A. (1981): *Oczerki russkoj dialektnoj frazieologii*. Leningrad.
- Jaroszewicz H. (2013): *Zwrot frazeologiczny jako baza w polskiej i serbskiej derywacji międzyfrazeologicznej*. „Slavica Wratislaviensia” CLVII, s. 141–157.
- Karaś H. (2010): *Zdrobnienia*. [W:] *Leksykon terminów i pojęć dialektologicznych*, <<http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=leksykon&lid=763>>, dostęp: 20.03.2021.
- Kasatkin Ł.Ł. (1989): *Russkaja dialektologija*. Moskwa.
- Mokijenko W.M. (1980): *Slawianskaja frazieologija*. Moskwa.
- Paśko-Konecniak D. (2013a): *Funkcyonirowanije administratiwnoj i szkolnoj tierminologii w russkom goworie starobriadcew, prożywajuszczich w Suwalsko-Awgustowskom riegionie Polszy*. [W:] *Russkije starobriadcy: jazyk, kultura, istorija*. Red. Ł.Ł. Kasatkin. Moskwa, s. 390–400.
- Paśko-Konecniak D. (2013b): *Wpływ języka polskiego na idiomatykę rosyjskiej gwary starobrzędowców na Suwalszczyźnie*. [W:] *Dialog kultur. Języki wschodniosłowiańskie w kontakcie z polszczyzną i innymi językami europejskimi*. Red. J. Mędelska, E. Titarenko. Bydgoszcz, s. 49–57.
- Paśko-Konecniak D. (2014): *Białoruskie elementy językowe w rosyjskiej gwarze starobrzędowców mieszkających w regionie suwalsko-augustowskim*. „Acta Baltico-Slavica” 38, s. 207–218.
- Piela A. (2016): *Pozorna tożsamość. Polskie tradycjonalizmy z semantycznym archaizmem*. Katowice.
- Sorokoletow F.P. (1968): *Dialektnaja leksika w jeje odnoszenii k słownomu sostawu obszczenarodnogo jazyka*. [W:] *Słowo w russkich narodnych goworach*. Red. F.P. Sorokoletow. Leningrad.